

LIETUVOS OKUPAVIMAS/ANEKSAVIMAS IR SOVIETIZACIJA

Išvados

1939-1940 m. Lietuvos valstybingumui iškilo grėsmė. Ją kėlė agresyvios kaimyninės valstybės – Vokietija ir Sovietų Sąjunga. Pastaroji valstybė, valdoma J. Stalino įvedusio totalitarinį režimą, pradėjo ekspansiją į gretimas valstybes. Nuo to 1939 m. nukentėjo Lenkija, Suomija. 1940 m., pasinaudodama palankia tarptautine padėtimi Sovietų Sąjunga okupavo Baltijos valstybes. Pasiruošimas okupacijai truko 1940 m. pirmąją pusę. Jį sudarė 1) agresyvi užsienio politika ir 2) karinis pasirengimas. 1940 m. birželio 15 d. Lietuva buvo okupuota. Stovėjus okupacinei kariuomenei prasidėjo sąlygų aneksavimui ruošimas. “Liaudies seimo” sušaukimas bei jo nutarimai reiškė Lietuvos valstybingumo likvidavimą. Sovietų Sąjungai paskelbus apie Lietuvos įjungimą į SSRS (1940.08.03), aneksavimas buvo baigtas.

Istoriografija. Šios problemos nušvietimas buvo pradėtas amžininkų, pirmiausia to meto įvykių liudytojų arba aktyviai dalyvavusių juose. Jiems nekilo jokių abejonių, kad Lietuva buvo užimta raudonosios armijos ir to pasekoje vykdyta sovietizacija. Prosovietinėje spaudoje buvo rašoma apie raudonąją armiją “išlaisvintoją”, nurodoma, kad jos dėka “buvo sukurta galimybė suburti naują vyriausybę”¹. Komunistai bei J. Paleckio vyriausybės nariai taip pat akcentavo, kad RA “įžygiavimas į Lietuvą padarė galą smetonininkų viešpatavimui”² arba reiškė dėkingumą Sovietų Sąjungai ir RA, kurių dėka “buvo priimtas ir įvykdytas mūsų liaudies ultimatumas senajai plutokratiškai santvarkai”³. Taigi jų nuomone, Lietuva buvo užimta, pakeista santvarka ir sovietizuota. Į prijungimą jie žiūrėjo kaip į savarankišką.

Lietuvos diplomatai, su nerimu stebėjusieji įvykius iki liepos 21 d., po to juos įvertino kaip okupaciją ir krašto pavergimą⁴. Lietuvos išeivija, kreipdamasi į JAV prezidentą su prašymu nepripažinti okupacijos, ją įvardino kaip Nepriklausomybės praradimą⁵. 1942 m. paskelbtuose atsiminimuose buvusieji “liaudies seimo” nariai L. Dovydenas⁶ bei A. Garmus⁷ taip pat įvykius įvardino kaip agresiją, okupaciją ir krašto prievartinį sovietinimą. Be to, buvo atskleistos represijos, pateikta daugybė 1940-1941 m. įvykių detalių. Taigi, jau 1940-ųjų metų vasarą išryškėjo dvi pažiūros: komunistinė, akcentavusi RA reikšmę likviduojant nepriklausomybę ir objektyvi, teigusi, kad RA

okupavo šalį, o vietiniai komunistai, vadovaujami Maskvos, likvidavo valstybingumą ir prijungė ją prie SSRS. Postūmis šioje koncepcijoje buvo Vakarų sąjungininkų atrasti dokumentai Vokietijos archyvuose. Jų dėka buvo sužinota apie Molotovo-Ribentropo pakto slaptąją dalį, Baltijos šalių pasidalinimas į įtakos zonas. Tai įrodė SSRS agresyvumą, bei paneigė sovietų suformuluotą tezę apie liaudies siekį prisijungti prie Sovietų Sąjungos. Slaptuosius dokumentus sovietai vadino falsifikatais, bet pripažino bei paskelbė tik 1989 metais⁸.

1940 m. vasarą sovietiniai veikėjai pradėjo formuoti ir dar vieną idėją, kuri skambėjo: “liaudis, galingosios Raudosios Armijos padedama nuvertė smetoniškąjį pavergėjų jungą.”⁹ Taigi, jau tada buvo brandinama mintis, kad Lietuvoje buvo subrendusi revoliucinė situacija ir RA tik užtikrino jos baigtį. Sovietinės istoriografijos tezė, apie revoliucinės situacijos subrendimą, jos peraugimą į revoliuciją ir įvykimą, padedant RA galutinai buvo suformuluota 5-6 deš. sandūroje¹⁰. Tuo metu ji buvo papildyta ir dar viena mintimi. VI. Niunka iškėlė tezę, kad sovietų valdžia Lietuvoje 1919 m. metais tik buvo nuslopinta. 1940 m. sovietų valdžia Lietuvoje buvo atkurta¹¹. Pažymint 15-siais 1940-ųjų metų įvykių metines ši tezė įgavo išbaigtą pavidalą¹².

Nuo 6 deš. pradžios mažiau pradėta akcentuoti RA vietą 1940 metų įvykiuose. Formuojamai koncepcijai apie taikią socialistinę revoliuciją šis akcentas rėžė akis. Po keleto metų buvo galutinai suformuluota koncepcija, kad Lietuvoje buvo subrendusi revoliucinė situacija, peraugusi į socialistinę revoliuciją. Sudaryta nauja vyriausybė ir išrinktas “liaudies seimas” atkūrė sovietų valdžią ir Lietuva prisijungė prie Sovietų Sąjungos¹³. Ši koncepcija buvo įtvirtinta pirmojoje sintetinėje Lietuvos istorijoje¹⁴ ir iš esmės išliko nepakitusi iki 9 deš. pabaigos.

1988 m. Lietuvos istorikai pradėjo peržiūrėti politizuotas koncepcijas. To meto straipsniuose atsispindėjo pereinamasis etapas nuo sovietinės prie objektyvios istorijos¹⁵. 1989 m. Lietuvos istorikai galutinai suformulavo koncepciją, kad 1940 m. Lietuva buvo okupuota, aneksuota ir neteisėtai inkorporuota į Sovietų Sąjungą¹⁶. Taigi, per pastarąjį dešimtmetį jau pasirodė vienas kitas darbas, kuriame ši koncepcija pagilinta bei papildyta naujais faktais¹⁷.

SSRS užsienio politika ruošiantis Lietuvos okupavime

1940 m. birželio 15 d. Lietuva buvo okupuota Sovietų Sąjungos. Pastaroji valstybė šiam agresyviai aktui tarptautines prielaidas pradėjo ruošti nuo 1939 metų. Vėliau, jau vykstant II-jam Pasauliniam karui, pasinaudojo palankiai susiklosčiusiomis aplinkybėmis ir užėmė Lietuvą.

Prielaidų ruošimas prasidėjo nuo to, kad Sovietų Sąjunga pagerino santykius su Vokietija ir 1939 m. rugpjūčio 23 d. abi šalys pasirašė Nepuolimo sutartį¹⁸ ir slaptą papildomą protokolą¹⁹. Keletas Europos valstybių buvo pasidalintos į įtakos sferas, Lietuva pateko Vokietijos sferai. Lietuvai nesutikus su Vokietijos pasiūlymu įsitraukti į karą prieš Lenkiją ir taip atsiimti Vilniaus kraštą bei paprašius Sovietų Sąjungai, Vokietija sutiko perleisti Lietuvą SSRS įtakos sferai. Tai buvo padaryta 1939 m. rugsėjo 28 d. Vokietijos-Sovietų Sąjungos Sienos ir Draugystės sutartimi²⁰ ir prie jos pridėtu taip pat slaptu protokolu²¹.

II-asis Pasaulinis karas suaktyvino Sovietų Sąjungos agresyvumą. 1939 m. rugsėjo 28 d. ir spalio 5 d. ji priverstė pasirašyti Estiją ir Latviją savitarpio pagalbos sutartis²², kurios įgalino šių valstybių teritorijoje dislokuoti Raudonosios Armijos įgulas. Spalio mėnesio pradžioje į Maskvą buvo pakviestas Lietuvos Užsienio reikalų ministras ir pasiūlyta pasirašyti analogišką savitarpio pagalbos sutartį. Vilniaus krašto, kuris tuo metu buvo užimtas RA, perdavimas Lietuvai buvo susietas su šia sutartimi. Lietuvos delegacijai buvo daromas spaudimas pateikus dokumentus, kad Lietuva yra Sovietų Sąjungos įtakos sferoje ir galima netgi užimti ją²³. Derybų metu Sovietų Sąjungos vadovai vertė Lietuvą sutikti ir pasirašyti sutartį motyvuodami Estijos ir Latvijos pavyzdžiais²⁴. Lietuvos siūlymas pasirašyti savitarpio pagalbos sutartį nedislokuojant sovietinių karinių įgulų taikos metu buvo atmestas. Dar vienu Sovietų Sąjungos pateiktu grasinančiu argumentu tapo teiginys, kad Vilnius bus prijungtas prie Sovietų Baltarusijos, nes to nori krašto “darbo žmonės”²⁵. Apsvarsčiusi neigiamas atsisakymo pasirašyti sutartį pasekmes, Lietuva 1939 m. spalio 10 d. pasirašė Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos-Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį²⁶. Lietuva atgavo Vilniaus kraštą, bet keturiose šalies vietovėse: Alytuje, Gaižiūnuose, Naujojoje Vilniuje ir Prienuose buvo dislokuota 20 tūkst. raudonarmiečių įgula. Ši sutartis ribojo savarankišką Lietuvos užsienio politiką, buvo prarastas neutralios valstybės statusas, demokratinių šalių akyse Lietuva tapo kraštu, susisaisčiusiu su Sovietų Sąjunga²⁷.

1939 m. antrojoje pusėje SSRS sukūrė tarptautines Baltijos valstybių okupavimo prielaidas.

Šalių užėmimas buvo įvykdytas 1940 m. viduryje. Tokį laiko tarpą nulėmė keletas priežasčių. Sovietų Sąjungos planą traktuoti savitarpio pagalbos sutartis kaip draugiškas ir naudingas visoms ją pasirašiusioms šalims suardė Suomijos atsisakymas tai padaryti. SSRS karas prieš Suomiją galutinai parodė Sovietų Sąjungos agresyvumą. Jos pašalinimas iš Tautų Sąjungos atmetė siekį demonstruoti draugiškumą. Tačiau veiksmų SSRS galėjo imtis tik po to, kai su Suomija buvo pasirašyta taikos sutartis, t.y. 1940 m. kovo mėnesį. Be to, tam tikras laiko tarpas buvo reikalingas paruošti agresijos juridinio teisėtumo planą (apkaltinti Lietuvą RA karių grobimu, suformuoti įtampos didinimo eiga) bei laipsniškai jį realizuoti. Ir dar. Sovietų Sąjunga laukė patogaus tarptautinio ir karinio momento savo kėslams įgyvendinti, kuris neišvengiamai turėjo ateiti Vokietijai pradėjus puolimą Vakarų fronte.

Baltijos valstybių okupavimo planas galėjo būti priimtas 1940 m. vasario mėnesį, kai į Maskvą buvo iškviesti sovietų pasiuntiniai iš visų trijų respublikų²⁸. Vasario 19 d. SSRS Užsienio RLK buvo priimtas nutarimas suaktyvinti sovietų pasiuntinių Baltijos šalyse veiklą įvairiomis kryptimis, aktyviai koordinuoti jų darbą, didinti informacijos pasikeitimo tempus, daugiau URLK specialistų komandiruoti į šias šalis²⁹.

Patogus momentas veikti prieš Baltijos šalių valstybingumą atėjo Vokietijai pradėjus plataus masto puolimą Vakaruose gegužės 10 dieną. Po dviejų savaitių tapo aišku, kad Vokietija pasieks pergalę. Gegužės 25 d. Sovietų Sąjungos URL komisaras V. Molotovas pakvietė Lietuvos pasiuntinį Maskvoje L. Natkevičių ir padarė pareiškimą, kuriame Lietuvos vyriausybė buvo kaltinama karių grobimu, provokacijomis (Priedai Dok. Nr. 1). Birželio 7 d. į Maskvą atvykus Lietuvos Ministrui Pirmininkui A. Merkiui kaltinimai buvo išplėsti (Priedai. Dok. Nr. 2). Lietuvai buvo primetamas 1939 m. spalio 10 d. sutarties sulaužymas bei Baltijos valstybių slapto karinės sąjungos nukreiptos prieš SSRS sudarymas. Kaltinimai, tik jau aštresniu tonu, A. Merkiui buvo pakartoti po kelių dienų (Priedai. Dok. Nr. 3).

1940 m. birželio 14 d. kai Vokietijos kariuomenė įžengė į Paryžių, Sovietų Sąjunga pasinaudojo tuo, kad demokratinių šalių dėmesys buvo sutelktas į Prancūziją, ir įteikė ultimatumą Lietuvai (Priedai. Dok. Nr. 4-5-6). Jame Lietuva buvo apkaltinta jau

minėtai, bet visiškai neteisings kaitinimais ir pareikalauta nuteisti vidaus reikalų ministrą K. Skučą, Saugumo departamento direktorių A. Povilaitį, sudaryti naują sovietams priimtina vyriausybę, užtikrinti papildomo ir neriboto RA kontingento įžygiavimą į Lietuvą. Ultimatumas ne tik kad buvo be pagrindo, bet dar ir reikalavimas atsakyti į jį per 10 valandų buvo tarptautinės praktikos pažeidimas. Be to, jo įteikimas buvo tik formalus žingsnis, nes Sovietų Sąjunga jau buvo numachiusi okupuoti Lietuvą. V. Molotovas įteikdamas jį sakė: “kad ir koks būtų jūsų atsakymas, kariuomenė rytoj vis tiek žengia į Lietuvą”³⁰.

Įteikdama ultimatumą Sovietų Sąjunga sulaužė visas sutartis su Lietuva. Tai: 1920 m. Lietuvos-Sovietų Rusijos Taikos sutartį, 1926 m. Nepuolimo sutartį, kuri 1934 buvo pratęsta ir galiojo iki 1944 metų, 1939 m. savitarpio pagalbos sutartį.

1940 m. birželio 15-sios naktį Lietuvos vyriausybė nutarė priimti ultimatumą ir ryte atsakymas buvo praneštas V. Molotovui. Sovietų Sąjunga pasinaudojusi palankiomis tarptautinėmis aplinkybėmis bei vykdydama užsienio politiką, nukreiptą prieš Lietuvos valstybingumą, sudarė galimybę okupuoti Lietuvą.

Lietuvos okupavimo karinis planas

Diplomatinis Lietuvos okupavimo paruošimas vyko kartu su karinių priemonių ruošimu. Kariniu požiūriu Lietuvos padėtis pablogėjo nuo 1939 m. rudens, kai krašte buvo dislokuota 20 tūkst. karių, sudariusių Raudonosios armijos 16-ji Ypatingąjį šaulių korpusą. Jam vadovauti paskirtas A. Korobkovas.

Lietuvos okupavimo karinio plano įgyvendinimas prasidėjo 1940 m. pavasarį. Balandžio mėnesį RA daliniai buvo pradėti telkti pasienyje. Gegužės 26 d. į šalį avyko SSRS Gynybos liaudies komisaro pavaduotojas A. Laktionovas. Jis inspektavo RA karines įgulas, patikrino karinį pasiruošimą, supažindino su parengtomis karinėmis operacijomis prieš Lietuvos kariuomenę. 1940 m. birželio 5 d. visos sovietų karinės įgulos Baltijos šalyse (70 tūkst. karių) buvo perimtos iš Baltarusijos, Kalinino ir Leningrado karinių apygardų žinios tiesioginiam SSRS Gynybos Liaudies komisaro S. Timošenko vadovavimui. Šių pajėgų valdymą vykdė jo pavaduotojas jau minėtas A. Laktionovas (Priedai. Dok. Nr. 7). Okupacijos išvakarėse, 1940 m. birželio 13 d. A. Laktionovas dar kartą buvo atvykęs į Lietuvą ir susitiko su Lietuvos KAM atstovu santykiams su SSRS kariuomene Lietuvoje palaikyti gen. M. Rėklaičiu ne vien tam,

kad susipažintų su įgulų gyvenimo sąlygomis. Pokalbio metu A. Laktionovas sakė, kad “dabar sovietų kariuomenės reikalams Baltijos kraštuose turės daugiau laiko”³¹. Vizito metu buvo įvertintas įgulų karinis parengimas, numatyta ir aptarta okupacijos eiga, priemonės, jei Lietuvos kariuomenė priešinsis ginklu. Apsvarstytas veiksmų koordinavimas tarp šalies viduje buvusių RA įgulų ir RA dalinių numatytų įvesti iš už Lietuvos ribų.

Pasiruošimo okupacijai svarbą rodo tai, kad jam vadovavo SSRS Gynybos Liaudies komisaras ir jo pavaduotojas, kelis kartus inspektavęs įgulas Lietuvoje.

Tuo pat metu buvo pradėti įgyvendinti okupavimo planai tuose RA daliniuose, kurie buvo numatyti veikti prieš Lietuvą iš Baltarusijos teritorijos. 1940 m. birželio 8 d. Lydoje Baltarusijos karinės apygardos vado pavaduotojas F. Kuznecovas sušaukė slaptą numatytų mesti prieš Lietuvą dalinių vadu pasitarimą. Jo metu F. Kuznecovas prisistatė ir kaip 11-osios armijos, vienos iš okupavusios kraštą vadas, ir aptarė kokie kariniai “galimi veiksmai prieš Lietuvą”³². 1940 m. birželio 11 d. įvyko analogiškas pasitarimas, tik jau vadovavo Baltarusijos karinės apygardos vadas D. Pavlovas. Pasitarime galutinai aptarti karinio Lietuvos okupavimo planai, divizijos ir pulkai gavo konkrečias užduotis. Numatyti veiksmai atitiko karo veiksmų pobūdį. Tarkim, pereinant sieną buvo nurodyta “veikti tyliai – durtuvu”, netikėtai apšaudžius – “sušaudyti vietoje”, sutikus ryžtingą gynybą – “ne atakuoti, o apeiti ir užblokuoti” (t.y. siekiama kuo greičiau užimti teritoriją), o priartėjus antrajai puolimo grupei bei artilerijai sutriuškinti besiginančius”. Buvo įsakyta “priešo aviaciją Šiauliuose sunaikinti aerodrome” ir netgi aviadesantas privalėjo užimi perkėlas per Nemuną ties Alytumi³³. (Priedai. Dok. Nr. 8). Karinėje parengtyje kariuomenė privalėjo būti nuo 1940 m. birželio 13 d. vakaro, puolimo data buvo numatyta birželio 15 d. 9⁰⁰ valanda³⁴.

Lietuvos okupavimui buvo paskirtos rinktinės Raudonosios armijos jėgos. Pulti turėjo: 11-osios armijos 6-os kavalerijos korpusas, 4-oji Leningrado Raudonosios vėliavos ir Lenino ordinių K. Vorosilovo Dono divizija, 6-oji Raudonosios vėliavos ir Lenino ordinių S. Budiono Kubanės-Tereko divizija, 33-ioji šaulių divizija, 23-ioji Charkovo divizija, 188-oji, 176-oji, 128-oji Šaulių divizijos, 6-oji ir 22-oji tankų brigados bei 3-iosios armijos 10-oji šaulių divizija³⁵, aviacijos ir artilerijos daliniai. Tai sudarė 150 tūkst. Raudonarmiečių, buvusių, kaip ir ultimatumo įteikimo metu nurodė V. Molotovas, dešimtyje divizijų. Iš puolimui parengtų divizijų ypač

pajėgomis buvo 4-oji ir 6-oji divizijos, sudariusios 6- kavalerijos korpusą. Šiam korpusui iki 1938 m. buvo vadovavęs būsimasis Sovietų Sąjungos maršalas G. Žukovas. Atsiminimuose jis nurodė, kad divizijos buvo itin geros karinės parengties daliniai, korpuso pasirengimas geresnis už kitų. Be to, anot G. Žukovo, tai buvo “kazokų korpusas”³⁶. Beje, po G. Žukovo, vadovavimą korpusui perėmė A. Jeriomenka, taip pat vėliau tapo maršalu.

Minėtos divizijos buvo ne tik gerai paruoštos, bet ir turėjo žygiui į Lietuvą reikiamą patyrimą. 1939 m. rugsėjo mėnesį jos dalyvavo puolime prieš Lenkiją. 1940 m. birželio mėnesio pradžioje jos dar buvo dislokuotos Lomžos ir Balstogės apylinkėse, vadinasi, turėjo ir okupavimo patirtį.

1940 m. birželio 15 ryte, specialūs Raudonosios armijos daliniai vykdė provokacijas Lietuvos teritorijoje. Iš kulkosvaidžių ir šautuvų buvo apšaudyta pasienio policijos sargybos būstinė, žuvo policininkas A. Baranauskas³⁷. Apie 50 raudonarmiečių įsiveržė į Lietuvos teritoriją ir pasiliko joje už 150 metrų nuo sienos³⁸. (Priedai. Dok. Nr. 9-10). Tokie veiksmai turėjo tikslą sukelti pasienio policijos mėginimą pasipriešinti užpuolikams, išstumti sovietų karius iš Lietuvos ir suteikti melagingą pretekstą apkaltinti Lietuvą nedraugiškumu, susitarimų pažeidimu, ginkluoto incidento sukėlimu bei pateisinti RA įvykdytą okupavimą.

1940 m. birželio 15 d. 8⁰⁰, kai RA stovėjo išeities pozicijose pasiruošusi po valandos pradėti karinį puolimą, įsakymas pulti buvo atšauktas. Buvo pranešta, kad “Lietuva kapituliavo”³⁹.

1940 m. gegužės-birželio mėnesiais Sovietų Sąjunga visapusiškai pasiruošė kariniam puolimui prieš Lietuvą ir jos okupavimui. Tam buvo skirtos geriausios pajėgos, vadovaujamos gabių karininkų. Karinė okupacija prieš Lietuvą susidėjo iš trijų veiksmų: karinių įgulų, jau stovėjusių Lietuvos teritorijoje agresijos, puolimo iš Baltarusijos į Lietuvą ir provokacinių veiksmų prie Lietuvos sienos. Lietuvai priėmus Sovietų Sąjungos ultimatumą, karinė operacija buvo pakeista į kariuomenės įvedimą į šalį.

Lietuvos vidaus politinė padėtis okupacijos išvakarėse

Priešokupaciniu laikotarpiu šalies vidaus politinę raidą tebeveikė 1938-1939 metais iš išorės patirti sukrėtimai. Didžiausią poveikį darė Lenkijos ir Vokietijos įteikti Lietuvai ultimatumai, prasidėjęs II-sis Pasaulinis karas, 1939 m. spalio 10 d. sutartis su Sovietų Sąjunga. Pastarieji įvykiai atvedė prie to, kad 1939 m. buvo sudarytos dvejios naujo vyriausybės, sustiprėjo opozicinių Krikščionių demokratų, Valstiečių liaudininkų partijų veikla. A. Smetona sušvelnino režimą ir į vyriausybę įtraukė kelis minėtų partijų atstovus, nors partijos tebeliko uždarytos. Tačiau tai buvo laikina Prezidento dvejonė. 1939 m. pabaigoje Tautininkų sąjungoje sustiprėjo radikalai, Sąjungos pirmininku buvo išrinktas D. Cesevičius. Radikalų nuomone buvo būtina įveikti visus, kurie “nenori pasiduoti totalistinių idėjų principams ir praktikai”⁴⁰. 1940 m. pradžioje praversti savivaldybių rinkimai tik dar labiau sustiprino tautininkų padėtį.

Vilniaus krašto atgavimas bei sovietinių įgulų dislokavimas didino įtampą visuomenėje. Vieni, tai panaudojo A. Smetonos ir tautininkų režimui išaukštinti, kiti – kurstė prosovietines nuotaikas, siūlė kurti Lietuvos Liaudies Respubliką⁴¹. Į Lietuvos vidaus reikalus ėmė kišti Sovietų Sąjunga. Jau 1939 m. lapkričio 21 d. Lietuvai buvo nurodyta netrukdyti veikti organizacijoms, kurios susidarė Vilniaus krašte ten stovint Raudonajai Armijai⁴², t.y. rugsėjo-spalio mėnesiais. Tai buvo prosovietinės, komunistinės organizacijos. Lietuvos komunistų partija padarė, tačiau stipraus “revoliucinio judėjimo” nebuvo. To neleido daryti ir Sovietų Sąjunga, kuriai reikėjo imituoti teisėtą Lietuvos prijungimą prie Sovietų Sąjungos ir tiksliau buvo veikti per oficialias valdžios ir valdymo institucijas, o ne per revoliucinę partiją.

Įtampą didino problemos, susidariusios dislokavus įgulus. Raudonarmiečiai savavališkai pasišalindavo iš dalinių, šlaistydavosi po aplinkines vietas. Kurį laiką įgulų vadovybė stengėsi tai slėpti, siekdama laikytis Maskvos nurodymo griežtai užtikrinti spalio 10 d. susitarimo vykdymą. Vėliau, tokius faktus sovietinė vyriausybė panaudojo Lietuvos apkaltinimui, neva buvo grobiami kariai. 1940 m. gegužės 27 d. Lietuvos vyriausybė sudarė specialią komisiją, pateiktiems kaltinimams tirti⁴³. Vyriausybė buvo įsitikinusi, kad niekas sovietų karių negrobė, nors ir kėlė hipotezę, kad tai galėjo padaryti kitų valstybių ar Lenkijos agentai, siekę pabloginti Lietuvos padėtį⁴⁴.

Vidaus Reikalų Ministerija RA įgulų dislokavimo vietose įkūrė specialias policijos nuovadas, turėjusias stebėti gyventojus, aiškinti nesusipratimus. Apskričių viršininkai gavo direktyvą, kuria buvo draudžiama vietos gyventojams bendrauti su sovietų kariais, stebėti jų sargybos objektus, skleisti gandus⁴⁵. Sovietų Sąjungai specialiai didinant įtampą, šios priemonės padėties nepakeitė.

1940 m. birželio 13 d. iš pareigų buvo atleistas Saugumo departamento direktorius A. Povilaitis ir VR ministras K. Skučas. Pastarojo pareigas perėmė A. Merkys. Tokiu pakeitimu taip pat buvo tikimasi sušvelninti Sovietų Sąjungos reikalavimus, nes SSRS nebūtais antisovietiniais veiksmais labiausiai kaltino K. Skučą ir A. Povilaitį.

Lietuvos Valstybės Gynybos Taryba bekylančią grėsmę aptarė 1940 m. vasario mėnesį. Gegužės mėnesio pradžioje Gynybos Taryba nutarė, jog kilus SSRS agresijai bus priešinamasi ginklu. Prezidentas ir vyriausybė pasitrauks į Kudirkos Naumiestį ir vėliau, jei aplinkybės pablogės, išvyks į Vokietiją⁴⁶. Tačiau šis nutarimas įgyvendintas nebuvo.

Sudėtinga Lietuvos padėtimi nutarė pasinaudoti opozicinės jėgos. Birželio 8 d. kartu su Ministru Pirmininku Maskvoje buvusieji karininkai (M. Rėklaitis, A. Gustaitis ir kiti) pareikalavo A. Merkį atsistatydinti. Jų nuomone tik taip buvo galima išgelbėti Lietuvos suverenumą⁴⁷. Birželio 12 d. Kaune įvyko krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų atstovų susitikimas. Jame dalyvavo netgi A. Merkio vyriausybės nariai K. Bizauskas ir J. Audėnas. Pastarieji buvo įpareigoti pasitraukti iš vyriausybės nes opozicijos nuomone tik buvo naudojami “pridengti tautininkų diktatūriniam režimui”⁴⁸. Atsistatydinę jie galėjo sukelti vyriausybės krizę, kurios buvo siekiama galutinai nusivylus visų politinių jėgų konsolidacijos galimybę grėsmės akivaizdoje⁴⁹ ir norint suformuoti prosovietinę vyriausybę⁵⁰. Be to, buvo numatyta pasikalbėti su A. Merkiu ir pasiūlyti atsistatydinti visam kabinetui. To padaryti nepavyko, nes A. Merkys kelioms dienoms buvo išvykęs į savo ūkį, o vėliau jau buvo gautas Sovietų Sąjungos ultimatas. Politinę padėtį dar labiau sunkino A. Merkio neryžtingumas., kurį netgi A. Smetona apibūdino kaip nesugebantį “sunkiomis valandomis dairytis ir ką planingai ruošti”⁵¹. Prezidentas A. Smetona taip pat netikėjo laiminga baigtimi ir birželio 13 d. nurodė žmonai ruoštis išvykti iš Lietuvos⁵². Pagal Lietuvos Konstituciją Prezidentas buvo Ginkluotųjų pajėgų vadas ir privalėjo organizuoti armiją gynybai, svarstyti pasipriešinimo planus, kelti tautą į kovą. Nuo birželio 12 d. ministrų kabineto posėdžio, kuriame A. Merkys informavo

apie Maskvos reikalavimus, iki okupacijos dar buvo likusios kelios dienos. Ir nors buvo aišku, anot A. Smetonos, kad “spėjamieji Maskvos reikalavimai žada labai daug pikto, stačiai baisaus smūgio Lietuvai”⁵³, “jokių nutarimų, - kaip rašo atsiminimuose tuometinis krašto apsaugos ministras K. Musteikis, - padaryta nebuvo, tik kariuomenėje buvo sustiprintas budrumas”⁵⁴.

Tokioje vidaus politinėje padėtyje ir buvo gautas Sovietų Sąjungos ultimatumas (Priedai. Dok. Nr.4, Nr. 6). Jame Lietuva be pagrindo kaltinama nedraugiškumu bei karių grobimu. Baltijos šalių karinės sąjungos, nukreiptos prieš SSRS sudarymu ir 1939 m. spalio 10 d. sutarties laužymu. Grubiai kišantis į Lietuvos vidaus reikalus buvo pareikalauta: 1) atiduoti teismui VR ministrą K. Skučą ir Saugumo departamento direktorių A. Povilaitį; 2) sudaryti naują Lietuvos vyriausybę ir 3) laiduoti laisvą įėjimą į Lietuvą papildomų RA dalinių. Svarstyti ultimatumo priėmimą ar atmetimą Lietuvos vyriausybė susirinko 1940 m. birželio 15-osios pirmą valandą nakties ir kabineto posėdis truko iki 7 val. ryto. Susirinkus į posėdį buvo žinoma: 1) nesvarbu ar ultimatumas bus priimtas ar atmetas RA daliniai į Lietuvą įžengs; 2) bus įvestos 9-12 divizijos, tai yra apie 150 tūkst. karių; 3) jie bus dislokuoti svarbiausioje šalies vietose, Kaune taip pat; 4) nauja vyriausybė privalės būti prosovietinė ir 5) “veiksmai turės laikiną charakterį, bet tai priklausys nuo būsimos Lietuvos vyriausybės”⁵⁵. Iš esmės tai reiškė karinę krašto okupaciją bei vėlesnę aneksiją, taip nusprendus “prosovietinei” vyriausybei.

Posėdžio metu politikų nuomonės išsiskyrė. Prezidentas siūlė svarstyti tik vieną ultimatumo punktą – naujos vyriausybės sudarymo klausimą. K. Skučo ir A. Povilaičio teismui neatiduoti, ultimatumą atmesti ir priešintis⁵⁶. Dalis ministrų pasisakė prieš pasipriešinimą, nes ultimatumė buvo reikalavimas įsileisti “papildomus” dalinius, o tai suponavo mintį, kad jei jau buvę raudonarmiečiai nesikišo į vidaus reikalus, tai nesikiš ir papildomi. Opozicija stengėsi įžiūrėti ultimatumė ne valstybės likimą, bet galimybę likviduoti A. Smetonos režimą⁵⁷. Todėl K. Bizauskas siūlė reikalavimus priimti. Jam pritarė Ministras Pirmininkas A. Merkys, Žemės ūkio ministras J. Audėnas⁵⁸. Dauguma vyriausybės narių atmetė ginkluoto pasipriešinimo galimybę. Ši nuomonė dar labiau sustiprėjo po to, kai apie negalimumą kariniu požiūriu priešintis pasisakė kariuomenės vadas gen. V. Vitkauskas, jam pritarė gen. S. Pundzevičius bei vėliau į posėdį iškviestas gen. S. Raštikis. Nusprendus nesipriešinti ir priimti ultimatumą A. Smetona nutarė išvykti iš

krašto, pavesdamas laikinai eiti prezidento pareigas A. Merkiui ir paskirdamas suformuoti naują vyriausybę S. Raštikiui. Nors ir apsvarsčius protesto pareiškimo Sovietų Sąjungai idėją, posėdis baigėsi neįvardijus agresijos, neįrašius protesto žodžių į ultimatumo priėmimo tekstą. Maskvai buvo pranešta, kad “Vyriausybė sutinka”⁵⁹. Ultimatumas buvo priimtas Sovietų Sąjungos nustatytu laiku (Priedai. Dok. Nr. 11).

Birželio 15 d. ryte S. Raštikis svarstė naujo ministrų kabineto sudėtį, tačiau iš Maskvos buvo gauta žinia, kad ši kandidatūra jiems nepriimtina ir bus derinama į Kauną atvykus Sovietų Sąjungos vyriausybės įgaliotiniui Lietuvai V. Dekanozovui. Be to, buvo pranešta, kad sovietų kariuomenė įžengs į Lietuvą birželio 15 d. 15 valandą. Į prezidentūrą dar kartą buvo pakviesti vyriausybės nariai, kurie buvo supažindinti su susiklosčiusia padėtimi. A. Smetona parašė aktą, kuriame A. Merkį paskyrė pavaduoti jį prezidento pareigose⁶⁰. Vyriausybės nariai turėjo likti Lietuvoje, tačiau suteikta galimybė išvykti į užsienį. Po kelių valandų birželio 15 d. 15⁰⁰ val. RA peržengė Lietuvos sieną, iš sovietinių karinių bazių krašto viduje pajudėjo tankai, turėjusieji užimti miestus ir vietas. Lietuvos okupacija prasidėjo.

Sovietų Sąjunga pasinaudojo sudėtinga politine situacija šalyje, padidino įtampą, suskaldė Lietuvos politinį elitą ir pradėjo okupaciją.

Lietuvos okupavimas

1940 m. birželio 15-16 dienomis Lietuvos teritorija buvo okupuota Raudonosios armijos. Birželio 15 d. ryte priimdamas Lietuvos vyriausybės atsakymą apie ultimatumo priėmimą, Molotovas nurodė laiką, kada RA bus pradėta įvesti bei pagrindines jos įžygiavimo kryptis. Smulkesnės detalės turėjo būti aptartos gen. V. Vitkausko ir gen. D. Pavlovo susitikime Gudagojaus geležinkelio stotyje (Priedai. Dok. Nr. 11). RA į Lietuvą įžengė trimis pagrindinėmis kryptimis ir pasklido po Lietuvą užimdama svarbiausius miestus bei miestelius prie pagrindinių kelių (Priedai. Dok. Nr. 12). Generolų susitikimo metu Lietuvos atstovai negalėjo aptarti RA karių dislokavimo vietų ir pasirašė po sovietų pateiktu dokumentu (Priedai. Dok. Nr. 13-14). Lietuvos karinei aviacijai buvo uždrausta skraidyti, sovietų lėktuvai nusileido Kauno, Šaulių, Radviliškio ir kituose aerouostuose. Sovietų tankai iš Naujosios Vilnios karinės bazės užėmė Vilnių, iš Gaižiūnų poligono, apie 15²⁰ val. įriedėjo į Kauną. Pavakare sovietų sargybos buvo išstatytos prie Prezidentūros, Ministrų Tarybos, Saugumo departamento, Lietuvos Banko, telefono stoties, Kauno radiofono,

kitų valstybinių pastatų, tiltų per Nemuną, Nerį⁶¹. Prisimindamas įvykius amžininkas parašys: “ginkluoti raudonarmiečiai šlaistėsi Kaune”⁶². Naujojo režimo apologetas P. Cvirka teigė: “miestų gatvės, prieš kelias dienas tratėjusios nuo galingos tankų lavinos judėjimo, grįžo į normalią padėtį. Jose dabar patruliuoja po du, po keturis raudonarmiečius...”⁶³. RA užėmė ir pietvakarinę Užnemunę, dalį, kuri pagal 1939 m. rugsėjo 28 d. susitarimą buvo skirta Vokietijai. 1941 m. sausio 10 d. ši teritorija liko Sovietų Sąjungai, sumokėjus 7,5 mln. aukso dolerių.

Pagrįsti karinę krašto okupaciją ir aneksuoti Lietuvą turėjo į šalį atskridęs V. Dekanozovas. Paruoštas įgyvendinti planas rėmėsi siekiu įjungti Lietuvą į Sovietų Sąjungą vadovaujantis Lietuvos konstitucija bei įstatymais. Tam buvo reikalingas Prezidentas, turėjęs plačius įgaliojimus. Atstatydinus jį, į prezidento vietą būtų galima pasodinti ministrą pirmininką, kuris jau būtų parinktas iš prosovietišškai nusiteikusių asmenų ir vykdytų sovietų valią. Šis planas suiro, nes A. Smetona išvyko, o A. Merkys liko pavaduoti, bet ne vadovauti. V. Dekanozovui kategoriškai pareikalavus, įkalbėti sugrįžti Prezidentą bandė A. Merkys. Nepavykus – su analogiška misija pas A. Smetona buvo pasiūstas E. Galvanauskas. Nepavykus ir jam, buvo ryžtasi pažeisti Lietuvos konstituciją ir pavesti suformuoti vyriausybę naujam asmeniui J. Paleckui. Pagal konstituciją, Ministrui Pirmininkui pavaduojant prezidentą, vyriausybės vadovu turėjo tapti jo pavaduotojas, tai yra K. Bizauskas.

Nuo birželio 16 d. vadovauti prosovietinės vyriausybės sudarymui ėmėsi V. Dekanozovas. Iš SSRS pasiuntinybės bei atvykusių NKVD darbuotojų, RA įgulų vadovybės, Lietuvos KP CK narių buvo sudaryta speciali grupė, kuri sprendė vyriausybės formavimo ir veiklos klausimus, davė nurodymus spaudai. LKP derino darbuotojų paskyrimus, pasisakymus, kalbas. V. Dekanozovui patarinėjo N. Pozdniakovas, buvęs SSRS pasiuntiniu Kaune ir gerai pažinojęs visuomenės veikėjus bei orientavęsis Lietuvos gyvenime. Parenkant kadrus padėjo LKP CK ir jos narys Ch. Aizenas⁶⁴.

Birželio 17 d. nauja vyriausybė, pavadinta “liaudies vyriausybės” vardu buvo sudaryta bei patvirtinta Prezidento pareigas ėjusio A. Merkio. Ministru pirmininku tapo J. Paleckis, jo pavaduotoju ir UR ministru V. Krėvė-Mickevičius, krašto apsaugos ministru – V. Vitkauskas, teisingumo P. Pakarklis, finansų – E. Galvanauskas, žemės ūkio – M. Mickus, sveikatos apsaugos – L. Koganas. Vyriausybės nariai prisiekė Lietuvos valstybės konstitucijai, o vėliau padėjo vainiką prie Nežinomo kareivio

kapo, simbolizavusio Nepriklausomybės kovas (Priedai. Dok. Nr. 15). Tokie aktai turėjo demonstruoti vyriausybės siekį saugoti ir ginti valstybingumą. Dauguma Ministrų kabineto narių buvo žinomi politikos ar visuomenės veikėjai ir taip pat turėjo rodyti politikos tęstinumą ir pereinamumą. Beje, tarp jų nebuvo nei vieno komunisto, o ir Lietuvos KP iki birželio 25 d. nebuvo legalizuota. Tokia vyriausybė turėjo tikslą tarnauti Sovietų Sąjungos siekiams, užmaskuoti karinę okupaciją, nuraminti krašto žmones bei įtikinti, kad komunistai nesikiša į jokių įvykius. Be to, vyriausybės narių pareiškimai, kad santvarka nekis, privati nuosavybė yra neliečiama, tik litais, ne rubliais, galima atsiskaityti už prekes didino įsitikinimą, kad ir krašto ekonomika nebus sovietinama (Priedai. Dok. Nr. 16).

Remtis vien “nepartiniais” sovietinis okupantų planas negalėjo. Todėl palaipsniui į vyriausybę buvo pradėta skirti komunistus, kurie užimdavo svarbiausias ministerijas. Birželio 19 d. M. Gedvilas tapo VR ministru, A. Sniečkus – Saugumo departamento direktoriumi. (Toks planas visiškai pasiteisino ir 1945-1948 m. sovietinant Rytų Centrinės Europos šalis, komunistai pirmiausiai paimdavo savo įtakon Vidaus Reikalų ministerijas). Komunistai L. Adomuskas buvo paskirtas Valstybės kontrolieriumi, M. Šumauskas – Darbo Rūmų pirmininku. K. Korsakas pradėjo vadovauti ELTAi ir kontroliavo spaudą. S. Pupeikis tapo susisiekimo ministru, K. Didžiulis (Grosmanas) vyriausybės įgaliotiniu Vilniaus kraštui. Dar vienas kelias, kuriuo buvo einama stiprinant komunistų įtaką, tai naujų ministerijų kūrimas. Birželio 26 d. buvo įkurta Darbo ministerija, o jos vadovu paskirtas M. Junčas-Kučinskas. Liepos 5 d. Finansų ministru vietoj E. Galvanausko buvo paskirtas komunistinių pažiūrų J. Vaišnoras. Taip iki liepos mėnesio pradžios (4-5 d.) komunistų įtaka vyriausybėje jau buvo tvirta, nepartiniai ministrai jokios reikšmės neturėjo.

Apibūdinamas laikotarpį nuo “liaudies vyriausybės” sudarymo iki liepos pradžios žinomas teisininkas M. Rėmeris rašė: “trumpame 2-3 savaitių laikotarpyje, nors dar išlaikoma Lietuvos laisvė ar net valstybinio nepriklausomo savarankiškumo ir patriotizmo fikcija, tačiau orientaciją į sovietus ir komunistinės Lietuvos perdažymas skubiai ir ryškiai žengia į priekį”⁶⁵.

Tuo laikotarpiu tapo aišku, kad “liaudies vyriausybė” yra marionetinė vyriausybė, nieko negalinti spręsti bei vadovauti be V. Dekanozovo “štabo” leidimo ir sutikimo.

Konstitucingumo inscenizacija buvo ne tik vyriausybės sudarymas ir veikla, bet ir J. Paleckio užėmimas Respublikos Prezidento pareigų, atsistatydinus A. Merkui. J. Paleckis prisiekė Valstybės konstitucijai, nors šis aktas juridškai nebuvo teisingas. Lietuvos prezidentas turėjo vadovauti nepriklausomai ir suvereniai Lietuvos valstybei. Valdyti vienas, be pašalinės įtakos. Bet Lietuva buvo okupuota kitos valstybės karinėmis jėgomis, buvo jos politinėje galioje, o nurodymus diktavo V. Dekanozovas. J. Paleckiui tapus tokiu Prezidentu, Ministru Pirmininku automatiškai tapo V. Krėvė-Mickevičius.

Sudarius vyriausybę bei J. Paleckiui pradėjus eiti prezidento pareigas šalyje imta griauti Lietuvos valstybės politines ir visuomenines struktūras, mažinti gyventojų teises, keisti ar likviduoti nusistovėjusią gyvenimo sanklodą. Per keletą dienų iš kalėjimų buvo paleisti politiniai kaliniai, kurių daugumą buvo teisti už priešvalstybinę veiklą. Legalizuota Lietuvos KP (birželio 25 d.) ir Lietuvos komjaunimas (birželio 28 d.), tai yra išlaisvintos jėgos buvusios prieš Lietuvos valstybingumą ir valdomos sąjunginės komunistų partijos bei Kominterno. Jau birželio 29 d. LKP pareikalavo panaikinti Konstituciją, “išvalyti liaudies priešus”, atimti žemę. Birželio pabaigoje iš pareigų pradedami atleisti apskričių ir policijos viršininkai, valsčių viršaičiai, teisėjai. Naujos tvarkos įdiegimui, nuo birželio 6 d. įsteigiama darbininkų milicija. Siekiant daryti poveikį per spaudą – pakeičiamas “Lietuvos aidas” redaktorius, imamas leisti komunistų laikraštis “Tiesa”. Visų leidinių, įregistruotų iki birželio 20 d. leidimas buvo sustabdytas liepos pradžioje. Leista spausdinti tik prokomunistinę spaudą. Daugėjo diktatūros bruožų. Iš bibliotekų pradėta šalinti nepriimtinių autorių kūriniai ir pradėta nuo A. Smetonos raštų. Privatiems asmenims uždrausta skambinti telefonu į užsienį. Nuo liepos 1 d. buvo uždarytos visos politinės, visuomeninės, kultūrinės, religinės organizacijos, studentų korporacijos. Neleidus veikti dar 1936 m. uždraustoms partijos bei sustabdžius Lietuvos tautininkų sąjungos ir jaunimo organizacijos “Jaunoji Lietuva” veiklą, liko tik viena komunistų partija. Politinius pertvarkymus užbaigė J. Paleckio pasirašytas aktas nuo liepos 1 d. paleisti Seimą.

Iki liepos mėn. pradžios išryškėjo ir tai, kad “liaudies vyriausybė” tėra uždanga kitoms realioms valdžioms. Jomis buvo: Sovietų Sąjungos atstovybė su V. Dekanozovu priešakyje, kuri faktiškai vadovavo viskam, Vidaus reikalų ministerija, per kurią veikė Lietuvos komunistai ir Raudonoji armija, šeimininkavusi vietose. Vyriausybė “dengė” okupaciją.

Viešoji nuomonė imta keisti organizuojant mitingus, susirinkimus, demonstracijas. Be to, jais buvo formuojama nuomonė apie vyriausybės politikos palaikymą, apie glaudesnių ryšių su Sovietų Sąjunga būtinumą. Taip buvo ruošiamas Lietuvos aneksavimo dirva. Kaip matyti iš V. Krėvės-Mickevičiaus atsiminimų, apie Lietuvos prijungimą prie Sovietų Sąjungos, „liaudies vyriausybės“ vadovai, sužinojo taip pat birželio pabaigoje⁶⁶. V. Krėvei-Mickevičiui apie tai, kad Sovietų Sąjungos vadovybė „nutarė įjungti Baltijos valstybes į tarybinių respublikų šeimą“⁶⁷, birželio 30 d. pasakė V. Molotovas jų pokalbyje Maskvoje (Priedai. Dok. Nr. 17).

Rinkimai į „liaudies seimą“ kaip priemonė Lietuvos aneksijai paruošti

Naujas „liaudies vyriausybės“ veiklos etapas padedant Sovietų Sąjungos planams įjungti Lietuvą į SSRS, prasidėjo liepos 5 d. paskelbus Seimo rinkimų datą ir rinkimų įstatymą (Priedai. Dok. Nr. 18). Veikimo planas, buvo suderintas keliomis dienomis anksčiau. 1940 m. liepos 1 d. SSRS pasiuntinybėje Kaune įvyko pasitarimas, kuriam vadovavo V. Dekanozovas ir N. Pozdniakovas. Be pasiuntinybės darbuotojų buvo pakviesti LKP CK nariai: A. Sniečkus, I. Meskupas-Adomas, M. Gedvilas, Ch. Aizenas, J. Paleckis ir kiti. Jo metu buvo nurodyta įvykdyti rinkimus per 10 dienų ir siekti masiško rinkėjų dalyvavimo. Tam pasiekti buvo kelios priemonės: dėti antspaudą pasuose, kad balsavo, bei represijos, kurių įbauginti gyventojai turėjo eiti į rinkimus. Tiesa, sovietine terminologija tai skambėjo kitaip: „Krašto demokratizacija – tai kova be pasigailėjimo su visais liaudies priešais .. kurių vieta kalėjimuose“⁶⁸. Terminas „liaudies priešas“, to meto Lietuvos gyventojams dar buvo nesuprantamas, buvo būtini suėmimai, kad paaiškėtų jo esmė.

Seimo, pavadinto „liaudies seimu“, rinkimų įstatymas buvo paskelbtas liepos 6 d. (Priedai. Dok. Nr. 19). Jame numatyta rinkimų diena – liepos 14-oji neatitiko Lietuvos įstatymų, pagal kuriuos nuo rinkimų paskelbimo iki rinkimų turėjo praeiti 2 mėnesiai. Rinkimų įstatymas demokratiniu nebuvo. Tarkim, jis nustatė, kad balsuoti privalėjo visi (§ 24), pase buvo daromos atžymos (§ 35), kandidatai keliami tik „darbo žmonių“ susirinkimuose. Po kelių dienų buvo nurodyta, kad kelti kandidatus į seimą gali tik teisę veikti turinčios organizacijos tai yra tik komunistinės, nes kitos jau buvo uždarytos. Rinkimų komisijos pirmininku buvo paskirtas LKP CK narys Vl. Niunka (Priedai. Dok. Nr. 18). Siekiant užmaskuoti aktyvų LKP vadovavimą buvo įkurta fiktyvi „Lietuvos darbo liaudies sąjunga“. Ji savo vardu kėlė komunistus ir nepartinius bei dalyvavo rinkimuose.

Paskelbus rinkimų datą prasidėjo nežabota, klaidinanti ir net melaginga propaganda bei agitacija. Pateiktoji “Darbo liaudies sąjungos rinkiminė platforma” skelbė mokesčių ir išsiskolinimų likvidavimą ūkininkams, didesnę atlyginimą ir geras darbo sąlygas darbininkams, nemokamą socialinį aprūpinimą, gydymo ir švietimo plėtrą ir t.t. Žadėjo viską, visiems gyventojų sluoksniams ir iš karto (Priedai. Dok. Nr. 20). Tryliktas “platformos” punktas skelbė: ”Piliečių asmens ir turto neliečiamumas”⁶⁹ ir visa tai buvo melas. Nebuvo skelbiama, kad bus pakeista santvarka ir Lietuva prijunta prie SSRS. Taigi, net ir norint skelbti rinkimų teisėtumą, pripažinti “liaudies seimo” sprendimus kaip liaudies valią negalima.

Didžiule propaganda ir agitacija buvo siekiama į rinkimus atvilioti kuo daugiau rinkėjų. Prijungimo prie Sovietų Sąjungos organizatoriai to siekė stengdamiesi parodyti, kad visi Lietuvos gyventojai rinko seimą, kurio nutarimai prijungė Lietuvą prie SSRS. Masinis dalyvavimas turėjo parodyti, kad tauta pati atsisakė savo nepriklausomybės. Vien pažadais užtikrinti dalyvavimą rinkimuose buvo neįmanoma. Todėl agitacijoje imta naudoti paaiškinimą – kas nebalsuos bus “liaudies priešas”. Pastarajam terminui prasmė buvo suteikta 1940 m. liepos 7 d. priėmus nutarimą suimti nepatikimus asmenis ir užkirsti kelią trukdyti sovietų planams (Priedai. Dok. Nr. 21). Naktį iš liepos 11 į 12 d. buvo įvykdyti pirmieji suėmimai. Taigi, prieš rinkimus buvo griebtasi suėmimų, represijų, kad įbauginti gyventojus ir taip priversti eiti balsuoti. Iš viešojo gyvenimo buvo išelminuotos tos organizacijos, kurios galėjo pasisakyti ir veikti prieš rinkimus. Taip liepos 11 d. buvo padaryta su Šaulių sąjunga, uždraudus jos veiklą. Iki rinkimų buvo pakeisti 19 iš 23 burmistrai ir 175 iš 261 viršaičiai⁷⁰. Aiškėjant nepatenkinamiems rinkimų rezultatams, rinkimų laikas pratęstas vienai dienai⁷¹. LKP CK papildomai davė nurodymus sustiprinti rinkiminę kompaniją, “prie balsavimo būstinių ... organizuoti pasilinksminimų: garmoškais, dainavimais ir t.t. Reikia susirišti su raudonarmiečiais, kad jie tame darbe padėtų”⁷² (Priedai. Dok. 22). Be to, nebuvo sudaryti rinkėjų sąrašai ir tai taip pat įgalino falsifikuoti rinkimų rezultatus.

Autoritarinis režimas Lietuvoje nesukūrė pilietinės visuomenės ir tai buvo priežastis, kodėl nemažai Lietuvos gyventojų atėjo į rinkimus ir balsavimai vyko be didesnių sutrikimų. Visiškai sklandi rinkimų eiga nebuvo. Aktyviai juos stebėjęs V. Dekanozovas konstatavo, kad rinkimų kortelės buvo naikinamos, kad atsirado provokatorių, kai kuriuos asmenis “prisiėjo sulaikyti” (Priedai. Dok. Nr 23). Vėliau

spaudintuose atsiminimuose rinkimų komisijų nariai pateikė gana daug balsavimo taisyklių pažeidimų, pateikiamų duomenų netikslumų (Priedai. Dok. Nr. 24). Bene žymiausiu tokiu faktu iš vietų buvo paskelbimas, kad Pasvalio valsčiuje balsavo 106 % rinkėjų⁷³ (Priedai. Dok. Nr. 25).

Rinkimų rezultatai ilgą laiką žinomi nebuvo. Tiesa, jau liepos 16 d. buvo paskelbta, kad balsavo 1.386.569 rinkėjų arba 95,51 % turėjusių teisę rinkti. Už darbo liaudies sąjungos sąrašą balsavo 1.375.349 rinkėjai arba 99,14 % balsavusiųjų⁷⁴. Tai buvo rezultatai, kuriuos Sovietų Sąjunga pateikdavo beveik vienodus po visų rinkimų ir jie kėlė abejones. Balsavimo kortelių neišliko. Atsiminimuose buvo pateikiami kiti rezultatai: rinkimuose dalyvavo 30-50 % šalies gyventojų, už kandidatus balsavo 16-18 % rinkėjų⁷⁵ (Priedai. Dok. Nr. 26). Naujausiais tyrinėjimų duomenimis, atliktais L. Truskos, yra nustatyta, kad balsavo 964,2 tūkst. šalies gyventojų ir tai sudarė 85,2 % visų rinkėjų⁷⁶. Rinkiminė komisija “pagerino rezultatus maždaug dešimčia procentų. Už kandidatus balsavo 55 % balsavusiųjų⁷⁷. Į seimą buvo “išrinkta” 39 LKP ir 40 nepartinių.

Visiškai buvo sufalsifikuotas kandidatų išrinkimas į seimo narius. Už kiekvieną kandidatą buvo balsuojama atskirai ir išrinktas galėjo būti tik tas, kuris gavo daugiau nei 50 % rinkėjų balsų. Nepaisant rinkimų įstatymų į seimą buvo paskelbti visi dalyvavusieji kandidatai, nepaisant kiek balsų jei gavo. Tarkim, L. Truska nurodo, kad Vilniaus mieste ir apskrityje galėjo būti išrinktas vienas kandidatas iš dešimties⁷⁸, o seimo nariais užregistruoti visi dešimt⁷⁹. Paskelbimas, kad balsavo už darbo liaudies sąrašą neatitinka rinkimų įstatymo, nes privalėjo būti paskelbta, kiek balsų gavo kiekvienas kandidatas. Liaudies seimo rinkimai vyko pažeidžiant įstatymą, darant pažeidimus bei suklastojus rezultatus, komunistams bei raudonarmiečiams kišantis į balsavimo eigą.

“Liaudies seimo” vieta Lietuvos aneksavime

Po “liaudies seimo” rinkimų prasidėjo pagrindinis krašto aneksavo etapas. Jo metu svarbiausią vaidmenį privalėjo suvaidinti to seimo nutarimai ir priimti įstatymai.

Liepos 17 d. Taline susitiko Baltijos šalių okupavimo ir aneksavimo plano vykdytojai V. Dekanozovas ir A. Vyšinskis ir A. Ždanovas. Jie aptarė aneksavimo eigą, numatė seimų organizavimą bei klausimų svarstymų būdą, nutarimų priėmimą⁸⁰. Po kelių dienų buvo sudaryta Organizacinė komisija “Liaudies seimui” parengti, į kurią įėjo

LKP CK nariai A. Sniečkus, Vl. Niunka ir kiti žymūs komunistai. Pirmuoju jų numatytu aktu buvo masinių mitingų aikštėse, fabrikuose ir kareivinėse organizavimas. Jų metu nuolat buvo keliami keli šūkiai ir reikalavimai: paskelbti Lietuvą socialistine respublika, prijunti Lietuvą prie SSRS, nacionalizuoti bankus ir įmones (Priedai. Dok. Nr. 27). Kartais, dalyvavusiems sušauktame mitinge net nespėjus suvokti, buvo “priimama” minėto turinio rezoliucija ir siunčiama į Kauną į Valstybės teatrą, būsimųjų seimo posėdžių vietą. Kartais tokiuose mitinguose apsilankydavo jau išrinkto seimo nariai komunistai ar prosovietišškai užsiangažavę asmenys. Visi šie parodomieji veiksmai turėjo vieną tikslą: deklaruoti tariamus “darbo liaudies” siekius, kuriuos vėliau privalėjo įgyvendinti seimas. Laikraščiuose buvo spausdinami ne tik reikalavimai seimui, bet ir J. Paleckio, A. Venclovos, P. Cvirkos ir kitų straipsniai. Juose buvo įrodinėjama ir bandoma pagrįsti, kodėl būtina tapti 13-ja sovietine respublika. Sukūrus tokį masių siekių įvaizdį, buvo paskelbta, kad seimas šaukiamas liepos 21 dieną.

Į jį susirinko 78 iš 79 išrinktų seimo narių (J. Abakonio rinkimai buvo klastoti, jo vieta buvo reikalinga J. Paleckui, kuris rugpjūčio 22 d. papildomuose rinkimuose ir buvo išrinktas). Seimo darbas buvo organizuotas pažeidžiant taisykles, bet tikslingai siekiant, kad niekas negalėtų pasipriešinti aneksavimo planui. Visi seimo nariai sėdėjo teatro parteryje, kartu su pakviestais “svečiais”, t.y. jie ištirpo salėje. Seimo posėdžiams pirmininkauti buvo pakviesti seni revoliucionieriai ir komunistai – L. Adomuskas, M. Gedvilas, J. Grigaravičius. Į mandatų komisiją – tai pat (A. Sniečkus, J. Bieliauskas, G. Paleckienė)⁸¹. Seimo eiga gerai atspindėta L. Dovydeno ir A. Garmaus atsiminimuose (Priedai. Dok. Nr. 78-79). Balsuojant taip pat buvo pažeidžiama procedūra, nes balsavo ne tik seimo nariai, bet visi sėdėjusieji salėje. M. Gedvilas, pirmininkavęs seimo posėdžiams, atsiminimuose parašys: “deklaracija buvo pateikta balsuoti: salėje pakilo rankų miškas. Balsuoti turėjo tik seimo atstovai, tačiau iš džiaugsmo nesusilaikė ir svečiai – visi kėlė rankas. Vienbalsiai”⁸² (Priedai. Dok. Nr. 30). Taigi, ne tik kad balsavo visi, bet ir balsų niekas neskaičiavo. Sukūrus tokią balsavimo sistemą, buvo galima priimti bet kokius nutarimus.

Liepos 21 d. buvo svarstytas valstybės santvarkos ir įjungimo į SSRS klausimas. Apie šiuos dienotvarkės punktus dauguma seimo narių sužinojo tik prasidėjus posėdžiui. Įstatymų projektai nebuvo svarstyti komisijose, priimti juos buvo galima tik trečiuoju skaitymu. Sovietų atstovams paruošus planą bei vadovaujant, aneksavimo darbą atliko

Lietuvos komunistai. Lietuvą paskelbti socialistine pasiūlė M. Gedvilas, o prisijungti prie SSRS – LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus (Priedai. Dok. Nr. 31-32). Pirmasis klausimas buvo svarstytas tik 1 val. 05 minutes ir tai tebuvo deklaratyvinių pareiškimų rinkinys. Be to valstybės santvarkos ir šalies suverenumo pakeitimo teisės šis seimas neturėjo.

M. Rėmėris nurodė, kad pagal 1938 m. konstituciją “suverenumas nepavedamas seimui ... neturi teisinės galios spręsti pačios valstybės likimo”⁸³. Seimas pažeidė įstatymus ir peržengė kompetencijos ribas. Prijungimas prie SSRS seime truko 1 val. 24 min. Ir jau sekančią dieną buvo paskelbta deklaracija apie valstybės santvarką ir įstojimą į Sovietų Sąjungą (Priedai. Dok. Nr. 33). Sovietų Sąjunga įgyvendino savo planus ir todėl liepos 21 d. vakare V. Dekanozovas išvyko iš Lietuvos.

Liepos 22 ir 23 d. buvo priimti dekretai dėl žemės ir dėl bankų bei stambiosios pramonės nacionalizavimo. Tai buvo netgi pačių komunistų ikirinkiminių pažadų neliesti privačios nuosavybės sulaužymas. Tačiau tokios nuosavybės nebuvo Sovietų Sąjungoje, jos negalėjo būti ir Lietuvoje. Bet to, buvo sudaryta Įgaliotoji komisija vykti į Maskvą ir prašyti SSRS Aukščiausiąją Tarybą priimti Lietuvą į SSRS. Ją sudarė 20 narių, tarp jų žinomi komunistai, kairiųjų pažiūrų rašytojai. Tai buvo paskutinis šio seimo pirmosios sesijos veiksmas, kuris nebuvo liaudies valios, bet “sovietų žygio Lietuvoje padarinys”⁸⁴. “Liaudies seimas” likvidavo Lietuvos valstybingumą.

Liepos pabaigoje vyko spartus Lietuvos politinio ir ekonominio gyvenimo keitimas. Prasidėjo gamyklų ir bankų nacionalizacija, konfiskuotas turtas tų asmenų, kurie pasitraukė į užsienį, siaurinamas “liaudies priešų” šeimos narių teisės. Valomos bibliotekos, nutraukiamas Teologijos-filosofijos fakulteto veikimas. Tik per vieną, liepos 29-ąją dieną – policija buvo pavadinta milicija, kreipimasis “ponas” pakeistas į “pilietis”, nurodyta universitete dėstyti marksizmą-leninizmą. Lietuva keitėsi net ir išoriškai – Gedimino bokšte iškelta raudona vėliava, Kauno Laisvės alėja pavadinta J. Stalino prospektu. Lietuvos sovietizacija vyko dar netapus Sovietų Sąjungos dalimi.

Galutinė aneksija siejama su 1940 m. rugpjūčio 3 d. kai Maskvoje vykusi SSRS Aukščiausiosios Tarybos sesija nutarė prijungti Lietuvą prie SSRS (Priedai. Dok. Nr. 34).

1940 m. liepos mėnesį paskelbus naują rinkimų įstatymą buvo paruoštos prielaidos Lietuvos aneksavimui. “Liaudies seimas”, kurio eiga ir nutarimai buvo inspiruojami Sovietų Sąjungos, juos priėmė. Tai buvo padaryta laužant seimo procedūrą, pažeidžiant Lietuvos konstituciją. LKP suvaidino Sovietų Sąjungos marionetės vaidmenį ir jos veikla buvo nukreipta prieš šalies valstybingumą ir gyventojų interesus.

Lietuvos aneksija baigėsi 1940 rugpjūčio 3 d. įjungus kraštą į Sovietų Sąjungos sudėtį.

Išnašos

- ¹ Lietuva ir SSRS // Lietuvos aidas. – 1940. – Birželio 20.
- ² A. Sniečkus. Ataskaitinis pranešimas V-ame LKP(b) suvažiavime. 1941 m. vasario 5 d.. – K. – 1941. – P. 10-11
- ³ J. Paleckis. Pranešimas Liaudies seimo I-je sesijoje // Lietuvos Liaudies Seimas. – P. 40.
- ⁴ K. Škirpa. Lietuvos Nepriklausomybės sutemos (1938-1940). Atsiminimai ir dokumentai. – V. – 1996. – P. 429-433.
- ⁵ Amerikos lietuvių istorija. – Boston. – 1971. – P. 552.
- ⁶ L. Dovydenas. Mano kelias į liaudies seimą // Lietuvių archyvas. – T. 3. – K. – 1942. – P. 50-67.
- ⁷ A. Garmus. Lietuvos įjungimas į SSRS – Maskvos diktatas // Ten pat. – P. 35-48.
- ⁸ Meždunarodnaja žizn. – 1989. – Nr. 9
- ⁹ Lietuvos įstojimo į SSRS sudėtį deklaracija // Lietuvos Liaudies Seimas. – P. 75.
- ¹⁰ J. Žiugžda. Tarybų Sąjungos pagalba lietuvių tautai apginant laisvę ir nepriklausomybę 1939 ir 1940 metais. – V. – 1949.
- ¹¹ VI. Niunka. Tarybų valdžios įsikūrimo Lietuvoje trisdešimtųjų metų. – V. – 1949.
- ¹² M. Požarskas. Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje (1940-1941). – V. – 1959.
- ¹³ R. Šarmaitis. Istoriniai liaudies seimo nutarimai // Revoliucinis judėjimas Lietuvoje. – V. – 1957.
- ¹⁴ Lietuvos TSR istorija. – V. 1958.
- ¹⁵ Naujas požiūris į Lietuvos istoriją. – V. – 1989.
- ¹⁶ A. Jakubčionis “Baltų dėmių” užpildymas: Ko nežinojo išeivijos istoriografija? – V. 1999. – P. 95.
- ¹⁷ L. Truska. Lietuva 1938-1953 metais. – V. – 1995; jo paties: Antanas Smetona ir jo laikai. – V. – 1996; jo paties: 1940 metų “liaudies” seimo rinkimai. 1. Politinė padėtis Lietuvoje rinkimų išvakarėse. 2. Rinkimų rezultatai // Litaunistika. – 1995. – Nr. 1. – P. 15-38.
- ¹⁸ Dogovor o nenapadenii meždu Germanijei i Sovietskim Sojuzom // Polpredy soobščiajut Sbornik dokumentov ob otnošenijach SSRS s Latvije, Litvoi i Estonije. Moskva. – 1990. – S. 16.
- ¹⁹ Sekretny dopolnitelnyj protokol // Polpredy soobščiajut. – S. 17.
- ²⁰ Germano-Sovetskij dogovor o družbe i granice meždu SSRS i Germanije // Polpredy soobščiajut. – S. 60.
- ²¹ Sekretny dopolnitelnyj protokol // Polpredy soobščiajut. – S. 61.
- ²² Pakt o vzaimopomošči meždu SSRS i Estonskoi Respublikoi. Pakt o bzaimopomošči meždu SSRS i Latviskoi Respublikoi // Polpredy soobščiajut. – S. 62-64; S. 84-85.
- ²³ J. Urbšys. Lietuva lemtingais 1939-1940 metais. – V. – 1988. – P. 24-25.
- ²⁴ Ten pat. – P. 26.
- ²⁵ Ten pat. – P. 33.
- ²⁶ Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos – Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartis // Lietuvos okupacija ir aneksija 1939/1940. Dokumentų rinkinys. – V. – 1933. – P. 95-98.
- ²⁷ L. Truska. Lietuva 1938-193 metais. – V. – 1955. – P. 41.
- ²⁸ P. Misiūnas. R. Taagepera. Baltijos valstybės. Nepriklausomybės metai 1940/1980. – V. – 1992. – P. 26.
- ²⁹ Postanovlenije soveščanii zamestitelei Narodnogo Komissara inostranych del SSRS // Polpredy soobščiajut. – S. 295.
- ³⁰ J. Urbšys. Lietuva lemtingais. – P. 50.
- ³¹ Krašto apsaugos ministerijos atstovo santykiams su SSRS kariuomene Lietuvoje palaikyti Div. Gen. M. Rėklaičio Pro memoria // Lietuvos okupacija ir aneksija 1939/1940. – P. 247.
- ³² A.I. Eriomenko. God 1940-oi. Kaunas vstretil cvetami // Voенno-istoričeskij žurnal. – 1994. – Nr. 3. – S. 38.
- ³³ Ten pat.
- ³⁴ A. Anušauskas. Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940-1958 metais. V. – 1996. – P. 23.
- ³⁵ G. Žukovas. Atsiminimai ir apmąstymai. T. 1. – V. – 1983. – P. 51.
- ³⁶ Ten pat. – P. 161-164.
- ³⁷ URM politikos departamento direktoriaus įgaliotojo ministro E. Turausko telegrama 1940.06.15 // Lietuvos okupacija ir aneksija. – P. 268.
- ³⁸ Ten pat. – P. 269.
- ³⁹ A.I. Eriomenko. God 1940-oi. – S. 39.
- ⁴⁰ J. Audėnas. Paskutinis posėdis. – V. – 1990. – P. 153.
- ⁴¹ L. Truska. Antanas Smetona ir jo laikai. – V. – 1996. – P. 366.

-
- ⁴² Zapis besedy zam. narkoma inostrannykh del SSSR B.P. Potiomkina s poslannikom Litvy v SSSR L. Natkevičiusom // Polpredy soobščiajut. – S. 169.
- ⁴³ G. Rudis. Ar Lietuvoje 1940 m. buvo grobiami raudonarmiečiai // Kultūros Barai. – 1988. – Nr. 10. – P. 63.
- ⁴⁴ K. Musteikis. Pro memoria // Lietuvos aneksija. 1940 m. dokumentai. – V. – 1990. – P. 27-28.
- ⁴⁵ L. Truska. V. Kancevičius. Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose. – V. – 1990. – P. 117.
- ⁴⁶ L. Truska. Lietuva 1938-1953 metais. – V. – 1995. – P. 51.
- ⁴⁷ L. Truska, V. Kancevičius. Lietuva. – P. 120
- ⁴⁸ P. Karvelis. Paskutinės nepriklausomos Lietuvos dienos // Lietuvos aneksija. 1940 m. dokumentai. – V. – 1990. – P. 51.
- ⁴⁹ Ten pat. – P. 32.
- ⁵⁰ L. Truska, V. Kancevičius. Lietuva. – P. 124.
- ⁵¹ A. Smetona. Pro memoria // Lietuvos aneksija. – P. 9.
- ⁵² Ten pat.
- ⁵³ Ten pat.
- ⁵⁴ K. Musteikis. Pro memoria // Lietuvos aneksija. – P. 30.
- ⁵⁵ Zapis besedy narkoma inostrannykh del SSSR V. Molotova s Ministrom inostrannykh del Litvy J. Urbšisom // Polpredy soobščiajut. – S. 373.
- ⁵⁶ J. Audėnas. Paskutinis posėdis. – P. 204.
- ⁵⁷ K. Musteikis. Prisiminimų fragmentai. – V. – 1989. – P. 55.
- ⁵⁸ K. Musteikis. Pro memoria. – P. 31.
- ⁵⁹ J. Švoba. Seiminė ir prezidentinė Lietuva. – V. – 1990. – P. 373.
- ⁶⁰ Vyriausybės žinios. – 1940. – Nr. 709.
- ⁶¹ J. Audėnas. Paskutinis posėdis. – P. 233-234.
- ⁶² Ten pat.
- ⁶³ Cit. Pagal: L. Truska, V. Kancevičius. – Lietuva. – P. 153.
- ⁶⁴ A. Eidintas. Antanas Smetona. – V. – 1990. – P. 195.
- ⁶⁵ M. Rėmeris. Lietuvos sovietizacija 1940-1941. – V. 1989. – P. 24.
- ⁶⁶ V. Krėvė. Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė. – V. – 1992. – P. 19-20.
- ⁶⁷ Ten pat. – P. 1.
- ⁶⁸ S. Nemunaitis. Krašto demokratizacija // Lietuvos aidas. – 1940. – Liep. 1.
- ⁶⁹ Lietuvos Darbo Liaudies sąjungos rinkiminė platforma. 1940 metų liepos 6 d. // Lietuvos liaudies seimas. – P. 27.
- ⁷⁰ R. Misiūnas. R. Taagepera. Baltijos valstybės. – P. 32.
- ⁷¹ Dėl liaudies seimo rinkimų pratęsimo vienai dienai // Lietuvos liaudies seimas. – P. 30.
- ⁷² LP CK direktyva “Dėl rinkimų į liaudies seimą 1940.07.14” // Lietuvos okupacija ir aneksija. – P. 357.
- ⁷³ Bendri seimo rinkimai // Ten pat. – P. 376.
- ⁷⁴ Vyriausiosios rinkimų komisijos pranešimas apie liaudies seimo rinkimų rezultatus // Lietuvos liaudies seimas. – P. 31.
- ⁷⁵ L. Dovydenas. Mano kelias į liaudies seimą // Lietuvių archyvas. – T. 3. – P. 53.
- ⁷⁶ L. Truska. 1940 metų “liaudies seimo rinkimai. 2. Rinkimų rezultatai // Litaunistika. – 1995. – Nr. 1. – P. 33.
- ⁷⁷ Ten pat. – P. 37.
- ⁷⁸ Ten pat. – P. 35.
- ⁷⁹ Vyriausiosios rinkimų komisijos pranešimas // Lietuvos liaudies seimas. – P. 33-34.
- ⁸⁰ L. Truska. V. Kancevičius. Lietuva. – P. 179-180.
- ⁸¹ Liaudies seimo pirmoji sesija // Lietuvos liaudies seimas. – P. 46-47.
- ⁸² M. Gedvilas. Lemiamas posūkis. – v. – 1975. – P. 58.
- ⁸³ M. Rėmeris. Lietuvos sovietizacija. – P. 36.
- ⁸⁴ Ten pat. – P. 40